

УДК 811.161.2'367.335

ББК 81.411.1 – 222

Михайло Ковальчук

(Коломия)

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З ПЕРЕХІДНИМИ ТИПАМИ ЗВ'ЯЗКУ В ЗБІРЦІ ПРОПОВІДЕЙ “НШ\$аГОВСКІЕ ПОУЧЕНІА”

У статті проаналізовано складні речення з перехідними типами синтаксичного зв'язку на матеріалі тексту конфесійного стилю, здійснено їх структурно-семантичну класифікацію; виявлено окремі закономірності функціонування їх у конфесійному стилі.

***Ключові слова:** недиференційовані типи зв'язку, семантико-синтаксичні відношення, пояснювальна семантика, відносно-репродуктивна семантика, єднально-означальна семантика, конфесійний стиль.*

Упродовж історичного розвитку мови в процесі функціонування в різних мовних стилях у структурі складного речення відбувались закономірні процеси, пов'язаних з граматичною трансформацією та формуванням внутрішніх ознак синтаксичного зв'язку. Різномасштабний синтаксичний аналіз текстів окремих пам'яток конфесійного стилю, написаних староукраїнською мовою, дає можливість простежити функціонування в них складних конструкцій, синтаксичні засоби яких не дають можливість однозначно ідентифікувати синтаксичний зв'язок між предикативними компонентами відповідно до наявних у граматичній системі його різновидів. Такі поліпредикативні структури, що в сучасному мовознавстві кваліфікуються як складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком [2, 349; 3, 737], мають цілком виражені семантико-синтаксичні відношення і піддаються системному синтаксичному аналізу, як і інші синтаксичні одиниці. Тому на певному етапі було виділено у складних реченнях недиференційовані (перехідні) типи синтаксичного зв'язку, які пізніше стали предметом спеціальних досліджень на матеріалі староукраїнської мови [див. 1; 6; 7].

Ці синтаксичні одиниці не були об'єктом вивчення на матеріалі текстів конфесійного стилю. Нами проаналізовано достатньо представлених у збірці проповідей **“Н#говские поучетн#б#б#б#б#б#б#”** поліпредикативні конструкції, в яких семантико-синтаксичні відношення між компонентами дають підстави кваліфікувати їх як одиниці перехідного типу між наявними різновидами синтаксичного зв'язку у складних реченнях. До таких конструкцій було віднесено складні речення з складні речення із значенням пояснення (вони в аналізованій пам'ятці представлені найбільшою мірою, що, очевидно, пояснюється специфікою стилю), складні речення з відносно-репродуктивною семантикою та єднально-означальною семантикою [7, 7].

У спеціальних дослідженнях складні речення з пояснювальною семантикою було розділено на дві структурно-семантичні групи: речення з придієслівним поясненням опорного компонента та речення з приіменним поясненням опорного компонента [6, 161; 7, 12-14]. Кожна з зазначених груп, у свою чергу, диференціюється на відповідні семантико-граматичні різновиди за функціональною спеціалізацією пояснюваної опорної синтаксеми у препозитивному компоненті. За цим критерієм серед придієслівних пояснювальних речень було виділено відповідні структурно-семантичні їх типи. [див. 7, 13]. Спільною класифікаційною ознакою для всіх різновидів аналізованих складних речень є пояснювальна спрямованість постпозитивного компонента на опорне слово і семантична характеристика останнього в контексті дії препозитивного предиката. Залежно від граматичних засобів вираження опорних слів, які визначають провалентну синтаксичну позицію і на які спрямована пояснювальна семантика постпозитивного компонента, виявлені в збірці проповідей **“Н#говские поучетн#б#б#б#б#б#б#”** придієслівні пояснювальні речення поділяються на такі семантико-граматичні різновиди: 1) речення з поясненням дії опорного предиката; 2) речення з поясненням ознаки дії опорного предиката. У конструкціях першого варіанта постпозитивна частина спрямована на семантико-граматичну конкретизацію дії препозитивного предиката, яка виражається дієсловом-присудком виступає,

який вичтупає тут ремою (опорні та співвідносні елементи виділено – М. К.): **И по тумъ каравъ Господь Богъ нарудъ увесь Веніаминувъ дѣля гаталму жоны одного попа жидувского, _ тисячій людій изъгыбло витяжныхъ (8, 222). Слово Божіе очищаетъ сердца наша, _ слово Божіе насъ обертаетъ выдѣ лукавого и выдѣ грѣху... (8, 190) Тогда ... мене дѣлити свое иманіе убогимъ, _ будеме спомагати сусѣды, сироты и невульныи (8, 95).** У наведених конструкціях по-різному виражається пояснювальна семантика постпозитивної частини. Зокрема, у першому реченні опорним компонентом, який створює провалентну синтаксичну позицію, виступає дієслово-предикат з узагальненою семантикою **каравъ**. На конкретизацію цієї лексеми спрямована постпозитивна частина. У другому реченні постпозитивна частина конкретизує узагальнену семантику опорного препозитивного предиката, вираженого фраземою **очищаетъ сердца**. Натомість третє речення передбачає конкретизацію узагальненого змісту всієї препозитивної частини, а не лише опорного предиката. В цьому виявляються відмінності перехідних значень у вираженні синтаксичного зв'язку. Так, у придієслівних пояснювальних реченнях з наявним опорним предикатом більшою мірою простежуються ознаки підрядності. Натомість при поясненні цілісного змісту препозитивної частини уже немає настільки вираженої односпрямованої залежності через відсутність опорної синтаксеми.

У виявлених конструкціях з поясненням ознаки дії препозитивного предиката пояснювана синтаксема може мати конкретизоване лексичне значення: **Чомъ Богъ сесе жадаеть выдѣ насъ, што бесме чинили, якъ чоловікъ хрестянинъ ; найперво, што бы ся смиривъ изъ людьми и моливъ ся великому Богу... (8, 113) Будь и ты, якъ тогды тотъ панъ, _ прости твоему сусѣдови не лише грѣшку, али довгъ пѣняжнѣй, котрый ти не можетъ заплатити... (8, 121);** або ж є неозначеною: **Багме, сесе сякъ ; коли приймеме слово Божіе изъ правовъ вѣровъ, познаеме Бога... (8, 76). Такъ будетъ по скончанію вѣка : _ прийдуть ангелы, и выдлчатъ злыи выдпосередѣ**

праведныхъ (8, 93). Виділені вказівні слова і конкретизатори, вказуючи на спосіб дії препозитивного предиката і семантично впливаючи на нього, зумовлюють відповідну пояснювальну семантику. Наявність опорної синтаксеми надає цим конструкціям ознак підрядності, водночас між їх частинами простежуються семантико-синтаксичні відношення, притаманні дворядному типу зв'язку.

Серед пояснювальних конструкцій з перехідними типами зв'язку в межах гіпотактичних відношень в аналізованій пам'ятці більшою мірою представлені складні речення з приіменним поясненням опорного компонента. Це, очевидно, можна пояснити більшою семантико-граматичною структурованістю приіменних пояснювальних конструкцій. Серед них виділяються структури з поясненням іменної частини присудка, яка в препозитивній частині виступає ремою і семантико-граматично конкретизується в пояснювальному компоненті: **Праведны есме ся учинили вѣровъ, ___ миръ имаеме ико Богу Господомъ нашимъ, Исусоимъ Христом (8, 186). Намъ, хрестянумъ, тото естъ великая притча, ___ ище у вудбоствѣ своемъ будь такъ и, багме, будешъ услышанъ у молитвѣ твоюй правуй (8, 109). Трете естъ сесе : богатый дѣля чого бывъ понесюнь у бездну и у муку? (8, 148).** Ці приклади показують, що провалентну синтаксичну позицію можуть створювати насамперед іменні компоненти препозитивного предиката, виражені лексемами з абстрактним та узагальненим значенням – у першому реченні ад'єктивна лексема **праведны**, у другому субстантив **притча**, у третьому – редуплікована прономінальна синтаксема **сесе**. При цьому по-різному виявляються перехідні типи синтаксичного зв'язку: у реченнях з поясненням іменного предикативного компонента, вираженого прикметником, значною мірою накладаються відношення причини, способу дії, притаманні дворядному типу зв'язку, натомість при поясненні іменника та займенника простежуються відповідно означальні та з'ясувальні відношення, що реалізуються в межах підрядності.

Виявлені у збірці конструкції з поясненням формального суб'єкта дії опорного предиката можна умовно поділити на дві групи. До першої з них відносимо конструкції, в яких постпозитивна частина конкретизує означуваний суб'єкт дії препозитивного предиката: ...**наука першая ; научайме ся изъ сеи причты, кулкыми есме довжны есме довжны Господу Богу нашему (8, 119). Другая наука ; Христось мовить не журити ся за тѣло наше, чомъ вунъ знаетъ самъ нашего пожитьку обычай (8, 93). Изперву есть наука сесея ; Христось не пришов дѣля того, што бы наготовивъ царство ему... (8, 114).** ... Другу групу становлять конструкції з поясненням неозначуваного суб'єкта дії препозитивного предиката: **Вопросъ ; прушто были дяволы у гробѣхъ? (8, 103) Выдказъ ; дѣля чотырохъ дѣль идуть до церкви люде (, 165).** Як видно, у реченнях першої групи пояснюваний формальний суб'єкт у препозитивній частині означається атрибутивними синтаксемами, які тут є досить узагальненими за змістом і виражаються числівниками або займенниками (**першая, другая, сесея** та ін.). Лексико-семантична узагальненість пояснюваних означуваних суб'єктів певним чином впливає на структурну схему складного речення – як правило, це багатоконпонентні конструкції, в яких пояснювальні відношення реалізуються поліпредикативно. Натомість у виявлених реченнях з поясненням неозначуваного суб'єкта препозитивна частина в основному являє собою номінативне речення, а пояснювальні відношення виражаються монопредикативно.

У реченнях з поясненням об'єкта дії опорна синтаксема щодо предиката виконує з'ясувальну функцію, але саме на об'єкт спрямовується пояснювальна семантика постпозитивного компонента. Відповідно, об'єкт виступає проміжною, але найважливішою ланкою ступеневого членування складного речення: **Ище есь одно не докунъчавъ ; усе, кулько имаетшь, продай и роздѣли убогимъ (8, 174). Мы ... укрѣпляеме право хрестяньское ; мы деръжиме правило и усю службу церковную... (8, 109). Покладаеть у насъ**

любовь свою Богъ, _ еще есме грѣшныи были, за насъ умер (8, 80).

Характерно, що в аналізованій збірці виявлено лише речення з поясненням прямого об'єкта дії препозитивного предиката. У препозитивній частині таких структур об'єкт і предикат становлять тісну семантико-синтаксичну єдність, при якій упушення об'єкта або заміна предикатно-об'єктної зв'язки на валентне дієслово-предикат може призвести до руйнування препозитивного компонента і звуження граматичного значення речення до з'ясувальних відношень.

Таким чином, наявність опорної лексеми іменного типу в реченнях з приіменним поясненням передбачає накладання додаткових означальних смислових відношень, що реалізуються у підрядному зв'язку. Однак, на відміну від складнопідрядних речень, визначальною структурно-семантичною ознакою пояснювальних відношень є семантико-синтаксична незумовленість постпозитивного компонента: передбачуване опорним словом значення пояснення значною мірою залежать від семантичного змісту пояснювального компонента. Крім того, часто в таких конструкціях простежується накладання додаткових семантико-синтаксичних відношень, притаманних дворядному типу зв'язку.

Конструкції зі співвідсною синтаксею у постпозитивному компоненті, які в різних граматичних працях по-різному трактувались в межах сполучникових та безсполучникових складних речень [див. 4, 80; 5., 201; 263; 9, 594 та ін.], нами було об'єднано у спільний структурно-семантичний тип відносно-репродуктивних речень [7, 6]. Граматична класифікація відносно-репродуктивних речень здійснюється на основі визначення функціональної спеціалізації співвідсної синтаксеми у постпозитивному компоненті або ж загалом її семантики в контексті складного речення. За цими критеріями відносно-репродуктивні конструкції поділяються на такі граматичні типи: речення зі співвідсною займенниковою синтаксею, речення зі співвідсною адвербіальною синтаксею, речення зі співвідносним займенниково-субстантивним сполученням синтаксем,

речення з імпліцитним співвідносним елементом. Серед зазначених різновидів відносно-репродуктивних конструкцій у збірці проповідей “**Н#говские поучетнbbbbи#**” найбільш поширені речення зі співвідсною займенниковою синтаксевою та речення зі співвідсною адвербіальною синтаксевою.

Речення зі співвідсною займенниковою синтаксевою, становлячи перехідні типи між паратаксистом і гіпотаксистом, виявляють ознаки сурядності і підрядності, сурядності і дворядності. Вони класифікуються в межах типу на речення зі співвідсною займенниковою синтаксевою-суб’єктом дії та речення зі співвідсною займенниковою синтаксевою-об’єктом дії. При цьому по-різному проявляються ознаки перехідних типів зв’язку між частинами.

Конструкції першого граматичного варіанта виявляють семантико-синтаксичне співвіднесення як форму зв’язку предикативних частин і однотипність форм присудків, що є визначальною рисою сурядного типу зв’язку: ***Поставив его на свуй добытокъ – на плечи своимъ носив нашѣ грѣхы Христось на хрестѣ; повюзь его у хыжу густьскую – тото есть церковь святая и зъбурь есть хрестянуьмъ (8, 160). Усюгды давайме славу за усякую доброту его ; тото есть довгъ нашѣ (8, 120). Буршем заповѣде не е выдѣ сеи, якъ тотъ законникъ мовивъ за выдказомъ Христовымъ гораздъ , што ся удячило Исусови... (8, 134).*** Як видно, ці конструкції значною мірою фіксують ознаки сурядного типу зв’язку, який реалізується тут насамперед в єднально-перелічувальних відношеннях між компонентами. Особливо це характерно для речень із співвідносним вказівним займенником, який хоч і вживається в цьому випадку у відносній функції, однак все ще містить вказівку на перелічувальну, доповнювальну характеристику у вираженні ситуацій. Водночас і вказівний, і відносний займенник-суб’єкт у відносно-репродуктивному компоненті, семантико-синтаксично відтворюючи попередньо виражену ситуацію і виступаючи ремою висловлення препозитивного компонента, без наявності останнього є семантично недостатнім. Очевидно, це дало підстави традиційно розглядати такі

конструкції, зокрема з відносними займенниками, як складнопідрядні, тобто трактувати відношення між предикативними частинами в межах гіпотаксису [2, 340; 9, 596]. Окрім того, у реченнях зі співвідносним займенником-суб'єктом дії часто накладаються додаткові семантико-синтаксичні відношення, притаманні дворядному типові зв'язку, – причинові (насамперед у реченнях з вказівним займенником), наслідкові (насамперед у реченнях з відносним займенником) та ін.

У конструкціях із співвідносним займенником-об'єктом дії, які становлять синтаксичний зв'язок між компонентами виразніше виявляє ознаки граматичної залежності. При цьому співвідносний займенник може функціонувати у постпозитивній частині як прямий або непрямий об'єкт дії: ***Чомъ тогда могутъ попове простити грѣхы людемъ, коли проповѣдають слово Божіе, тымъ будутъ прощены (8, 52). ... патріархы, владыци, калугоре и попове не кажутъ слово Божіе для лакумъства сегосвѣтнего; toto видите и сами, хрестяне (8, 82).***

Відносно-репродуктивні речення із співвідносним прямим об'єктом, утворюючи перехідний тип складних структур між паратаксисом і гіпотаксисом, виявляють ознаки сурядності і підрядності. Співвідносний займенник, виступаючи ремою препозитивного висловлення і будучи семантико-синтаксичним еквівалентом вираженої попереднім компонентом ситуації, у відносно-репродуктивному компоненті граматично відтворює цю ситуацію у формі прямого об'єкта дії: ***Не буйме ся ни выдѣ дявола, ни выдѣ смерти вѣчної, сесе миръ потокмита Исусъ Христосъ пришов (8, 86). Возмѣте и ижъте, се есть тѣло мое, што ся изломило за васъ, сесе чините мнѣ на истямляніе (8, 199).*** В аналізованих відносно-репродуктивних реченнях розміщення у препозиції компонента, який співвідноситься з займенником-прямим об'єктом, не дозволяє цей компонент вважати залежним від правобічно валентного предиката.

Одним із засобів вираження смислових відношень між компонентами речень є співвідносний займенник, що виступає у функції непрямого об'єкта

відносно-репродуктивного компонента і характеризується відповідними морфологічними і синтаксичними особливостями: **Богъ давъ бывъ сына своего жидумъ, а они выдвергли ся выдъ него, _ дѣля того розсердиль ся... (8, 117). Май перше караль жиды, коли собѣ были учинили теля золотое и кланяли ся ему, переступивши заказъ Божій; читай о томъ Исход (8, 210).** Відносно-репродуктивні речення із співвідносним непрямым об'єктом дії, які в староукраїнській мові виражають різноманітні смислові відношення між предикативними компонентами, фіксують насамперед граматичні ознаки сурядності і дворядності на межі паратаксису і гіпотаксису.

Різнманітність вираження перехідних типів зв'язку фіксують достатньо представлені в пам'ятці відносно-репродуктивні речення зі співвідсною адвербіальною синтаксевою: **Бгъ смирилъ его, _ якъ мовилъ Даннииль (8, 5). Вѣруй и ты, чомъ лише у Исуса Христа вѣрою правою можеме спасти ся, _ якъ бѣзентуетъ святое писмо увезды (8, 65). Выдцѣ научайме ся, якъ котрымъ кѣпомъ не поклав нікто руки на Христа, про то, чомъ ище не пришовъ бывъ часъ ему, _ также и мы не буйме ся, коли ходиме изъ правдовъ у службѣ нашей (8, 82).** Ці речення певною мірою позначають накладання з'ясувальних відношень, тому в них проявляються ознаки підрядності. Натомість у реченнях через незумовленість синтаксичного зв'язку, узагальненість семантико-синтаксичних відношень між компонентами у реченнях з маловалентним предикатом у постпозитивній частині проявляються перехідні типи зв'язку між сурядністю та дворядністю.

Складні речення з єднально-означальною семантикою в граматиці отримували різні трактування, однак при цьому в них послідовно виявляли граматичні ознаки сурядності і підрядності [10 .415; 6, 737]. Виділившись на певному історичному етапі із сурядних єднально-доповнювальних конструкцій, складні єднально-означальні речення виявляють тенденцію до граматичного підпорядкування постпозитивного компонента із співвідносним займенником компоненту препозитивному, в якому міститься співвідносне

опорне слово субстантивного типу. В основу класифікації єднально-означальних речень на речення з особовим займенником-антецедентом, речення з вказівним займенником-антецедентом та речення з присубстантивним відносним займенником-антецедентом було взято семантико-граматичні розряди співвідносних постпозитивних займенників. Вони, взаємодіючи з опорним субстантивом у попередній частині, граматично спрямовували до цього опорного слова весь постпозитивний компонент [7, 8].

Із зазначених структурно-семантичних типів єднально-означальних конструкцій в аналізованому матеріалі представлені насамперед речення з особовим займенником-антецедентом: **Умер богатый _ погребли его у аду (, 103). Имають Мойсея и пророкы _ най слушають ихъ (8, 150). И не оскорбите Духа святого Божого _ нимъ есте ся назнаменовали у день избавлѣния (8, 142). ...до пожитку вѣчного, милостивый Боже, умѣстити насъ рачь дѣля Христа, сына своего _ емужь слава и держава во вѣки вѣкомъ, аминь (8, 211).** У цих реченнях по-різному виявляються ознаки сурядного і підрядного зв'язку на межі паратактичних та гіпотактичних відношень. Так у першому та другому реченнях з неакцентованою позицією опорного субстантива його семантико-синтаксична взаємодія зі співвідносним займенником і загалом постпозитивним компонентом виявляється мінімально, узагальнено. Відповідно такі конструкції фіксують граматичні ознаки насамперед сурядного типу зв'язку, що реалізується в єднальних відношеннях між компонентами. Натомість при акцентованій позиції співвідносних синтаксем (третє й четверте речення) семантико-синтаксичні відношення предикативних компонентів проявляються в узгодженні граматичних форм та безпосередній взаємодії опорного іменника і співвідносного займенника. Зазначені структурно-семантичні риси конструкцій з акцентованою позицією опорного субстантива засвідчують домінування в них підрядного відносного синтаксичного зв'язку.

Таким чином, виявлені у збірці проповідей **“Н#говские поучени#”** граматичні різновиди складних речень з недиференційованими

типами зв'язку фіксують ознаки граматичної перехідності як у межах гіпотаксису, так і на межі паратактичних та гіпотактичних відношень. Це підтверджує функціонування складних речень перехідних типів у різних стилях мови. Дослідження таких синтаксичних одиниць на матеріалі інших пам'яток агіографічної літератури дасть можливість простежити специфіку їх функціонування у конфесійному стилі, здійснити повну характеристику вираження недиференційованих типів зв'язку в складному реченні.

1. Барчук В. М. Складні безсполучникові речення староукраїнської мови: автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Володимир Михайлович Барчук. – Івано-Франківськ, 1996. – 24с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1994. – 368 с.
3. Грамматика современного русского языка / *Отв. ред. Н.Ю.Шведова.* – М.: Наука, 1970. – 767 с.
4. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. – Харків, 1980. – 152 с.
5. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.
6. Ковальчук М.П. Складні речення з недиференційованими типами зв'язку в збірці проповідей Іоанікія Галятовського „Ключ розуміння” / М.П. Ковальчук // Наука і сучасність: Зб. наук. пр. Том 52. – К: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2005. – С. 159 – 168.
7. Ковальчук М. П. Складні речення з недиференційованими типами зв'язку в староукраїнській мові: автореф. дис... канд. філол. Наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Михайло Петрович Ковальчук. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
8. **Н#говские поучеты#”/ /** Упоряд. Андраш Золтан. – Ньиредьхаза, 2006. – 226 с.

9. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
10. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис /За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.

Complex sentences with transitive types of syntaxis connection based on the material of the confessional style of the text are parsed in this article. Their structural and semantic classification is realized and it is found out the individual regularity of their functioning in a confessional style.

Key words: *indifferential types of connection, semantic syntactic relation, explanatory semantic, correlative and reproductive semantic, copulative and attributive semantic, confessional style.*

В статъе проанализировано сложныe предложения с переходными разновидностями синтаксической связи на материале текста конфессионального стиля, осуществлено их структурно-семантическую классификацию; подано некоторые закономерности функционирования их в конфессиональном стиле.

Ключевые слова: *недифференцированные типы связи, семантико-синтаксические смыслы, пояснительная семантика, относительно-репродуктивная семантика, соединительно-определяющая семантика, конфессиональный стиль.*